

Baktériumok növekedésének
modellezése és paramétereinek
becslése véletlen lappangási idők
mellett

Doktori értekezés

írta

Baranyi József

Informatikai Doktori Iskola
Szegedi Tudományegyetem
2010

Legyakrabban használt jelölések

- $\alpha(t)$ Baktériumkultúra fiziológiai állapotára jellemző mennyiség a t időpontban ($0 \leq \alpha(t) \leq 1$).
Legegyszerűbb formában $\alpha(t) = \mu(t) / \mu_{max}$
- α_0 Az $\alpha(t)$ értéke a 0 időpontban (amikor a baktériumok egy új környezetbe kerülnek). $\alpha_0 = e^{-\mu \cdot \lambda}$
- α_N Az inokuláció pillanatában N sejtből álló populáció (kezdeti) fiziológiai állapota.
- $h_0 = \mu \cdot \lambda = -\ln \alpha_0$
- λ Általános jelölés a (különbéle, empirikus vagy mechanisztikus módon definiált) lappangási időre.
- L, L_g Az exponenciális fázisban, a sejtpopuláció úgy nő a log-skálán mint az L -paraméterrel késleltetett lineáris $y(t) = \mu \cdot (t - L)$ függvény. A $-L_g$ index a definíció "geometriai" voltára utal (szemben a lappangás fiziológiai definíciójával).
- $L^{(i)}$ Az i -dik sejt L -paramétere. Bár szigorú értelemben ez nem ugyanaz, mint τ_i , a fiziológiai lappangási idő, a különbséget elhanyagoljuk, hacsak éppen nem az a vizsgálat tárgya. Numerikus szimulációval kimutatható hogy $E(L^{(i)}) = E(\tau_i)$ és a varianciájuk is hasonló, feltéve hogy a generációs idők a lappangás után nem nagyon szórnak.
- L_N "Geometriai" lappangási idő, hangsúlyozva hogy N számú kezdeti sejt generálta.
- $\mu(t)$ Pillanatnyi specifikus növekedési sebesség a t időpontban:
 $\mu(t) = dx/dt / x(t) = d(\ln x(t)) / dt$
- μ_{max}, μ (Maximális) specifikus növekedési sebesség

m	Szigmoid függvény görbületi paramétere, amely az exponenciálisból a stacionális fázisba való átmenetet jellemzi.
v_b	Specifikus felhalmozódási sebessége egy olyan intracelluláris anyagnak ami a lappangás leküzdéséhez elengedhetetlen.
n_C	Szigmoid függvény görbületi paramétere, amely a lappangásból az exponenciális fázisba való átmenetet jellemzi. Nálunk: $n_C = v_b / \mu_{max}$
N, N_0	“Batch” kultúra inokulációs szintje; x_0 -lal is jelöljük.
τ_i	Véletlen változó, az i -dik sejt “fiziológiai” lappangási ideje. Az első osztódásig terjedő idő τ_i és az első (szintén véletlen) generációs idő összege.
t	Idő
T_{det}	Detektációs idő. $x(T_{det}) = X_{det}$
$x(t)$	Sejtkoncentráció a t időpontban
x_0	Kezdeti sejtkoncentráció, $x(0)$
x_{max}	Maximális populáció, a környezet eltartó képessége.
X_{det}	Detektációs szint (konstans): $x(T_{det}) = X_{det}$
$y(t)$	A sejtkoncentráció természetes alapú logaritmusa a t időpontban: $y(t) = \ln x(t)$
y_0	A kezdeti sejtkoncentráció természetes alapú logaritmusa: $y_0 = y(0)$
y_{max}	A maximális sejtkoncentráció természetes alapú logaritmusa: $y_{max} = \ln x_{max}$
y_{det}	A detektációs szint természetes alapú logaritmusa: $y_{det} = \ln X_{det}$.

Bevezetés

Miközben a 80-as években egyre hatékonyabb számítógépek váltak mindennapos eszközzé, egy új fogalom terjedt el az élelmiszer-mikrobiológiában “prediktív mikrobiológia” névvel. Az új diszciplína legközelebbi társterülete a biotechnológiában található, amelynek kiterjedt prediktív matematikai modelljei a 60-as évek terméke.

A disszertáció elején megállapítottuk hogy az élelmiszer-mikrobiológia területére szükséges matematikai modellekkel szembeni elvárások sok tekintetben különböznek attól amit biotechnológiai problémák kezelése kíván. Az élelmiszerbeli baktériumok növekedésének és túlélésének modellezésére új megközelítési módokra van szükség.

Baktériumpopulációk determinisztikus modellezése

Jelölje $x(t)$ a baktérium koncentrációjának változását a t idő függvényében. Növekedésüket, állandó környezetben, az ismert konstans együtthatós lineáris differenciálegyenlettel írják le:

$$\frac{dx}{dt} = \mu x$$

A μ paraméter a populáció specifikus növekedési sebességét jelöli. Értéke jellemző a fajra és a környezetre. Felfogható úgy mint egy sejt osztódásainak átlagos száma egységnyi idő alatt. A paraméter környezeti tényezők, pl. hőmérséklet, pH etc, függvénye. Értéke megbecsülhető az “ $\ln x(t)$ v. idő” görbe lineáris fázisához illesztett egyenes meredekségével.

Élelmiszer-mikrobiológiai laboratóriumokban tipikusan “batch” kísérleteket végeznek amelyek a logaritmus skálán szigmoid görbét alkotnak. Az exponenciális (logaritmus skálán: lineáris) fázis előtti időszakot lappangási vagy

adaptációs / igazodási fázisnak hívjuk. Míg a biotechnológiai kutatások mellőzik ezt a periódust, az élelmiszer-mikrobiológiában azon belül is a kockázatelemzésben kifejezetten nagy jelentősége van.

Aritmetikai skálán szigmoid függvényeket generál a következő Kezdeti Érték Probléma:

$$\frac{dx}{dt} = \mu(x) x$$

$$x(0) = x_0 \quad (0 < x_0 < x_{max} ; \quad x_{max} \text{ rögzített})$$

ahol

- $\mu: (0, x_{max}] \rightarrow \mathbb{R}$
- $\mu(x)$ folytonosan differenciálható $(0, x_{max})$ -on
- $d\mu/dx$ szigorúan negatív $(0, x_{max})$ -on
- $\mu(x_0) > 0$ és $\mu(x_{max}) = 0$

A fenti általános modellből származtatható szigmoid függvényeket rutinszerűen alkalmazták a 90-es évekig a baktérium populációk log-skálán való kinetikai leírására. Ez a tisztán empirikus megoldás tarthatatlanná vált ahogyan a matematikai modellek kifinomultsága iránti igény növekedett élelmiszer-mikrobiológiában is.

Sztocasztikus modellezés egyéni sejtekre

Legyen $N_0=N$ egy növekvő sejtpopuláció kezdeti nagysága. Mellőzzük a későbbi stacionárius fázist. Defináljuk a lappangási fázis végét az $y(t)=\ln x(t)$ növekedési görbéhez illesztett kétfázisú lineáris függvény (ahol kezdeti fázisban nincs növekedés) töréspontjával (L_N). Ezt az ún. *populációs lappangási időt*, az N számú kezdeti sejtszám generálta. L_N kapcsolata az egyedi sejtek lappangási idejének eloszlásával matematikailag sem egyszerű. Ráadásul igen nehéz nagy tömegben megfigyelni az egyedi sejteknek lappangás alatti viselkedését mert ebben a fázisban a sejtkoncentráció kicsi,

vizsgálata automatizált rendszerrel (ahol megfelelő nagyságú mintát lehet gyűjteni) meglehetősen körülményes.

Célkitűzések

Baktériumok kinetikájára szolgáló új modellek bevezetését tűztük ki célul, a populációs szint determinisztikus modelljétől és numerikus alkalmazásuktól az egyéni sejtek kinetikájának sztochasztikus modelljéig, beleértve a paraméter becsléseket célzó numerikus algoritmusokat. A cél az volt hogy segítsük a baktériumoknak az élelmiszer-környezetre adott válaszainak jobb megértését és előrejelzését, a mikrobiológiai kockázatelemzés javítását.

A sejtpopulációs szinten bevezetett determinisztikus problémák kapcsán meg kívántuk mutatni, hogy az élelmiszer-mikrobiológia mely területein a legfontosabb empirikus modelleket mechanisztikus megfontolásokkal felváltani. Célunk könnyen implementálható modellek bevezetése valamint numerikus tulajdonságaiknak elemzése volt.

Az egyéni sejtek szintjére alkalmazott sztochasztikus modellekkel az volt a célunk hogy formulákat vezessünk le melyek kapcsolatot teremtenek egyéni sejtek lappangási idejének eloszlása és a populáció lappangási ideje között. Az elmélet arra volt hivatott hogy numerikus algoritmusokat találjunk amelyek segítségével populációs szintű automatizált mérésekből következtetéseket vonjunk le az egyéni sejtek variabilitására.

Eredmények

Determinisztikus, nem-autonóm modellek populáció növekedésére és implementációjuk

1. Alkalmaztunk egy adaptációs függvényt a Bevezetésben említett determinisztikus modell $\mu(x)$ függvényének módosítására

$$\frac{d}{dt}x = \alpha(t)\mu(x) \cdot x \quad (0 \leq t < \infty; \quad 0 < x)$$
$$x(0) = x_0 \quad (0 < x_0 < x_{\max})$$

Az $\alpha(t)$ adaptációs függvényről feltételeztük, hogy elegendően sima; esetleg függ az inokuláció előtti környezettől. Emellett $0 \leq \alpha(t) \leq 1 \quad (0 \leq t < \infty)$

$\alpha(t) \rightarrow 1$ monoton növekedve amint $t \rightarrow \infty$

A kapott nem-autonóm modell $g_\alpha(t)$ megoldása kifejezhető az autonóm modell f megoldásával és az $\alpha(t)$ adaptációs függvénnyel:

$$g_\alpha(t) = f(A(t)) \quad \text{ahol} \quad A(t) = \int_0^t \alpha(s) ds$$

Ezt Baranyi et al (1993b) publikálta és így megvetette az alapjait később konkretizált eseteknek, amelyek felhasználóbarát applikációkra koncentráltak.

2. A Hill-függvény egy lehetőség volt $\alpha(t)$ választására – ld. Baranyi et al (1993a). A kapott formulák algebrai kifejezések voltak, de túl komplikáltak ahhoz hogy közönséges táblázatkezelő programokba, mindennapi használatra kerüljenek. Emellett $\alpha(t)$ –nek nem volt mechanisztikus alapja, s nem volt könnyű értelmezni arra az esetre amikor a környezet dinamikusan változna a lappangási idő alatt.

3. Baranyi - Roberts (1994) egy Michaelis-Menten kinetikán alapuló adaptációs függvényt vezetett be, amely a mai napig is a legsikeresebb gyakorlati célokra. Ezzel a modell így írható fel:

$$\frac{d}{dt}x = \frac{q(t)}{1 + q(t)} \mu(x) \cdot x$$

$$\frac{d}{dt}q = v_b \cdot q$$

$$x(0)=x_0 \quad ; \quad q(0)=q_0$$

ahol v_b az adaptáció sebessége. Kiderült, hogy

$$\alpha(t) = \frac{q_0}{q_0 + e^{-v_b \cdot t}}$$

és

$$A(t) = t + \frac{1}{v} \ln \left(\frac{e^{-v_b t} + q_0}{1 + q_0} \right)$$

Valamint

$$\lambda = \frac{\ln(1 + 1/q_0)}{v_b}$$

a lappangási időnek egy jó tulajdonságokkal rendelkező definíciója: $f(A(t))$ szigmoid görbe a log-skálán, és $f(t-\lambda)$ -hoz konvergál. A $0 \leq \alpha_0 \leq 1$ paraméterre javasoltuk hogy használjuk a kezdeti fiziológiai állapot jellemzésére.

4. Ha Richards modelljével azonosítjuk az autonóm differenciálegyenletet:

$$\frac{dx(t)}{dt} = \mu_{\max} x(t) \left(1 - \left(\frac{x(t)}{x_{\max}} \right)^m \right)$$

akkor algebrai megoldást kapunk amelynek a természetes logaritmus felírható mint

$$y(t) = y_0 + \mu_{\max} t - \frac{1}{m} \ln \left(I + \frac{e^{m\mu_{\max}t} - 1}{e^{m(y_{\max} - y_0)}} \right)$$

A fent említett $A(t)$ függvényt írva t helyett, ahogy az 1-es és 3-as pontban javasoltuk, egy jól használható 6-paraméteres szigmoid függvényt kapunk, amelynek két paramétere, m és $n_C = v_b / \mu_{\max}$ a fázisok közötti két átmeneti állapot görbületét jellemzi.

A modellnek különféle átparaméterezését javasoltuk, hogy a numerikus stabilitás az illesztések során jól kezelhető legyen (Baranyi et al 1994, 1995a).

5. Feltételeztük, hogy az adaptációs sebesség, v_b , és a potenciális maximális növekedési sebesség késleltetés nélkül felveszi azt az aktuális $\mathbf{E}$ környezetre jellemző értéket:

$$\frac{dx(t)}{dt} = \frac{q(t)}{1 + q(t)} \mu(\mathbf{E}(t)) x \cdot u(x)$$

$$\frac{dq(t)}{dt} = v_b(\mathbf{E}(t))$$

Ez a dinamikus modell akkor is alkalmazható baktériumnövekedés előrejelzésére ha a környezet a lappangási idő alatt változik. Fontos egyszerűsítés volt hogy feltételeztük: $v_b = \mu_{\max}$ and $q_0 = \text{const}$ különféle környezetekre. Ezek az egyszerűsítések nagy adatbázisokon végzett regressziós tapasztalatokon alapulnak. A feltételek biztosan elfogadhatóak, ha a dinamikus környezetet a hőmérséklet ingadozásával azonosítjuk, egy stabilan növekedést-garantáló tartományban, nem túl hirtelen változások mellett (Baranyi et al, 1995).

Sztoczasztikus modell az egyéni sejtek lappangási idejének leírására

6. Csak a lappangási és az exponenciális fázisra szorítkozva, definiáljuk az N kezdeti sejt szám által generált lappangási időt (L_N) az illesztett kétfázisú lineáris függvényvel:

$$y(t) = y_0 + \max(\mu(t-L_N), 0)$$
$$y_0 = \ln N$$

A definíció miatt a kapott L -értéket "geometriai" lappangási időnek hívjuk. Ha $N=1$, az egyéni lappangási idő, L_1 definíciójához jutunk. Ez nem ugyanaz mint a fiziológiai lappangási idő fogalma, de gyakorlati alkalmazásokra az L -definíció hasznosabb. Történelmi okok miatt a két lappangási idő közötti különbséget elhanyagoltuk.

Tegyük fel, hogy τ_i ($i = 1 \dots N$) azonos eloszlású valószínűségi változók τ várható értékkel. Vezessük be az $\alpha_i = e^{-\mu\tau_i}$ változókat. Ezek aritmetikai átlaga az egész populáció megfelelő α értékéhez közelít, ahogy N növekszik:

$$\alpha(N) = e^{-\mu L_N} = \frac{\sum_{i=1}^N e^{-\mu\tau_i}}{N}$$

Kiderült, hogy a populáció fiziológiai állapotát N nagy értékére vehetjük úgy mint az egyéni sejtek fiziológiai állapotának átlaga. Vagyis:

$$\alpha(N) \xrightarrow{N \rightarrow \infty} \alpha \quad \text{és} \quad L_N \xrightarrow{N \rightarrow \infty} \frac{-\ln(\alpha)}{\mu} = \lambda$$

Továbbá, a konvergencia sebessége ezzel becsülhető:

$$\text{Var}[\alpha(N)] = \frac{\text{Var}(\alpha_i)}{N}$$

A fenti eredmények (ld. Baranyi, 1998) megoldották a kitűzött problémát és alapot szolgáltattak további fejlesztésekhez.

7. Összehasonlítottunk egy determinisztikus compartment-modellt a mi sztochasztikus modellünkkel és bebizonyítottuk hogy az eredmények megegyeznek ha a baktériumok szaporodását Poisson-féle születési folyamatként kezeljük. PI:

$$L_N \xrightarrow{N \rightarrow \infty} \frac{\ln(1 + \mu \cdot \tau)}{\mu} = \lambda$$

megkapható a compartment-modellből is (Baranyi, 1998).

8. Párhuzamot vontunk a “vállasodó” túlélési görbék és a lappangási idővel kiegészített növekedési görbék között, mind populációs, mind pedig egyéni sejt szinten. Három különböző esetet vizsgáltunk az egyéni túlélési/lappangási idő eloszlására és formulákat származtattunk analitikai tulajdonságaikra.

A gamma eloszlás bizonyult a leghasználhatóbbnak. Növekedés esetén az előző pontban ismertetett formulák általánosítását kaptuk:

$$\alpha = E[\alpha_i] = \left(\frac{r}{r+1}\right)^p ; \quad \text{Var}[\alpha_i] = \left(\frac{r}{r+2}\right)^p - \left(\frac{r}{r+1}\right)^{2p}$$

ahol $r = \kappa/\mu$ és κ az eloszlás skála-, p pedig az alakparamétere. Ezek az eredmények (Baranyi - Pin, 2001) alapját szolgálják azoknak a numerikus módszereknek amelyek az utolsó felyezetben ismertetünk az egyéni sejtek lappangási ideje eloszlásának mérésére.

Bebizonyítottunk egy, a populációs lappangási idő és az egyéni sejtek lappangási idejének átlaga közötti általánosítást:

$$\lambda = \frac{\ln\left(1 + \frac{\mu}{p} \tau\right)}{\mu / p}$$

ahol $\tau=p/\kappa$ a gamma eloszlás várható értéke. Ezzel megmutattuk, hogy a populációs lappangási idő hogyan függ az egyéni sejtek lappangási ideje eloszlásának alakjától.

9. A fenti formulákat felhasználva, módszert fejlesztettünk ki a növekedési sebesség és az egyéni lappangási idők várható értékének és varianciájának becslésére. Különböző inokulációs szintről indulva, ahol a szintek közötti arány ismert volt, pl mert hígítással kaptuk őket), megköveteltük, hogy egy x_0 szintről induló kultúra az exponenciális fázisban éri el a detektációs szintet. Ezután egy ANOVA eljárást vezettünk be:

Jelölje T_{det} a detektációs időt amikor $x(T_{det}) = X_{det}$. Használjuk a következő jelöléseket: sejt kultúrák m csoportját növesztjük m különböző inokulum szintről indulva. A k jelű ($k=1 \dots m$) csoportban $j=1 \dots n_k$ kultúra található. Itt, egy rögzített j -re, az X_{det} detektációs szintet a sejtek $T^{(j)}$ idő alatt éri el, az $x_0^{(j)}$ szintről indulva. Jelölje $\alpha^{(j)} = \alpha(x_0^{(j)})$ e kultúra fiziológiai állapotát. Ekkor

$$\alpha^{(j)} = e^{-\mu T^{(j)}} / r^{(j)}$$

ahol $r^{(j)} = x_0^{(j)} / X_{det}$. Valamint $Var(\alpha^{(j)}) = v / X_{det} r^{(j)}$

ahol v jelöli az $\alpha_i = e^{-\mu T_i}$ egyéni fiziológiai állapotok közös varianciáját. Az összes α_i közepe:

$$\bar{\alpha} = \frac{\sum_{j=1}^n r^{(j)} \alpha^{(j)}}{\sum_{j=1}^n r^{(j)}} = \frac{\sum_{j=1}^n e^{-\mu T^{(j)}}}{r_{sum}} \quad \text{ahol} \quad r_{sum} = \sum_{j=1}^n r^{(j)},$$

míg a csoportközepek:
$$\bar{\alpha}^{(k)} = \frac{\sum_{j=1}^{n_k} \alpha_{k,j}}{n_k} = \frac{\sum_{j=1}^{n_k} e^{-\mu T_{k,j}}}{n_k r^{(k)}}$$

Vezessük be a variancia hányadost:

$$V = \frac{\sum_{k=1}^m r^{(k)} \left(\frac{-r^{(k)}}{\alpha} - \frac{-}{\alpha} \right)^2}{n_k \frac{1}{r_{sum}} + \frac{2}{n}}$$

$$V = \frac{\sum_{k=1}^m \frac{r^{(k)}}{1 - 1/n_k} \sum_{j=1}^{n_k} \left(\alpha_{k,j} - \frac{-r^{(k)}}{\alpha} \right)^2}{n_k}$$

V eloszlása közel F-eloszlású és minimalizálásával jó becslés kapható a μ -re és az α_i értékek eloszlására; ezzel az egyéni lappangási idők hasonló paramétereire.

A módszert egy könnyen használható táblázatkezelő programba építve (Baranyi and Pin, 1999) számos kísérleti adathalmazon teszteltük.

10. Formulákat származtattunk arra vonatkozólag is, hogyan becsüljük az egyéni lappangási idők eloszlásának alakját. A számítások azon alapultak, hogy a kezdeti sejtszámok Poisson eloszlást követnek (ami hígítással elérhető, ld Baranyi et al, 2009) és hogy véletlen tagszámú véletlen változók összegének momentumai explicit módon kiszámíthatóak, ha a tagszám szintén Poisson-eloszlású. Feltételeztük, hogy az egyéni lappangási idők “eltolt” gamma eloszlásúak tehát várható értékük $L_g = T_{\text{shift}} + \beta\theta$ ahol β az eloszlás alakját, θ a skáláját jellemzi. Az eméleti és a tapasztalati momentumokat egyenlővé téve, olyan módszert kaptunk ami az előző pontban leírtak kiterjesztése. Az eljárást maximum-likelihood elven alapuló módszerrel hasonlítottuk össze. Az eredmények között nem volt lényeges különbség, de a momentumokon alapuló módszer sokkal gyorsabb és számítógép-erőforrás igénye általában sokkal kisebb. Emiatt a módszert továbbra is egyszerű táblázatkezelő programba építve alkalmaztuk, ami nagy előny, lévén hogy a legtöbb élelmiszer-mikrobiológiai laboratórium ilyen formában gyűjti és tárolja mérési adatait.

Deklaráció

A fentiek saját munkám eredményei. Cikkeim társszerzői nem matematikusok hanem mikrobiológusok. Ez alól kivétel Carmen Pin, akinek eredménye néhány formula a Baranyi and Pin (2001) cikkben; és Kutalik Zoltán, aki a 10-es pontban ismertetett maximum-likelihood programot írta és az eredményt összehasonlította a momentumok módszerével kapott eredményekkel (Baranyi et al, 2009).